

КОЛЕКТИВНІ ТРАВМИ: ДОСВІД УСВІДОМЛЕННЯ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ДОЛАННЯ

AWARENESS EXPERIENCE, SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL TOOLS TO OVERCOME COLLECTIVE TRAUMAS

УДК 316.45:316.48

Горноста́й Павло Петро́вич

доктор психологічних наук, професор,

головний науковий співробітник,

лабораторія психології малих груп та міжгрупових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0003-2327-6213

pavelgorn13@gmail.com

ГРУПОВІ ЗАХИСНІ МЕХАНІЗМИ ЯК ФОРМА РЕАГУВАННЯ НА КОЛЕКТИВНІ ТРАВМИ

Робиться спроба дослідити групу як цілісний суб'єкт і виявити характеристики її захисної поведінки у випадку колективної травми. Авторська концепція підтверджується висновками інших теорій, зокрема теорії самоорганізованої критичності, про неминучість великих міжгрупових конфліктів. Наголошується, що кожна група незалежно від її чисельності прагне захищати від руйнування систему своїх групових цінностей і свою картину світу. Зрозуміло, що колективна травма створює загрозу цінностям групи, адже вони можуть бути зруйновані. Зазначається, що для зменшення травматичної дії група використовує низку захисних механізмів, проте більшість із них не сприяє зціленню від травми, а лише консервує проблему і стає причиною відновлення травми в наступних поколіннях. Цим пояснюється феномен міжпоколінної передачі травматичного досвіду. Розглядаються головні закономірності перебігу колективної травматизації, реагування на колективну травму та опрацювання її наслідків. Обстоюється думка про взаємодію колективних травм між групами різної величини: травма більшої групи стає травмою для менших груп, що входять до її складу, хоча це не завжди усвідомлюється. Зауважено, що досить часто це відбувається у формі паралельних процесів. Звертається увага на те, що травми меншої групи не завжди передаються більшій – на заваді їх поширенню стають захисні

механізми. Робиться висновок, що в міжгрупових конфліктах травми отримують обидві сторони – і жертва, і агресор, тож продуктивне розв'язання цих проблем можливе лише за умови подолання наслідків травматизації з обох боків. Наводяться приклади ефективних соціально-психологічних засобів для опрацювання наслідків колективних травм. Зокрема, серед захисних механізмів, які використовує група в умовах колективної травми, механізм сублімації є найбільш продуктивним засобом групового зцілення. Інші захисні механізми дають змогу зменшити силу травматичних переживань, але в майбутньому можуть бути джерелом нових конфліктів і пов'язаних із ними колективних травм.

Ключові слова: колективна травма; груповий захисний механізм; групові цінності; самоорганізована критичність; соціодрама.

Pavlo P. Gornostai

Psychology Doctor, Professor,
Institute of Social and Political Psychology
of National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-2327-6213
pavelgorn13@gmail.com

GROUP DEFENCE MECHANISMS AS A RESPONSE FORM TO COLLECTIVE TRAUMA

The article attempts to investigate the group as a holistic actor and identify defence behaviour properties in case of a collective trauma. The assumptions derived from other theories justify the author's concept, and the theory of self-organized criticality in particular, when it comes to great inter-group conflicts inevitability. The emphases is made on the fact that each group, regardless of total members it consists of, seeks to protect and keep away from destruction the system of its own inner values and picture of the world. It is obvious the collective trauma jeopardizes the group values that can be destroyed. The study emphasises that any group implements a set of protective mechanisms to mitigate the trauma impact, however only a few can heal the trauma, while the majority only preserve a problem and can trigger them in subsequent generations. This gives proofs to transferring traumatic experiences between generations. The basic patterns of collective traumatization, reaction to a collective trauma and processing its consequences have been considered in this study. The study also stands up for the idea of collective traumas interaction between groups of different sizes: the trauma of a bigger group becomes the trauma for smaller subgroups, which actually make up the bigger group, though these groups are not always aware of this fact.

The article marks such phenomenon happens quite often in the form of parallel processes. However, the smaller groups' traumas do not always transfer over a larger group due to some protective and preventing mechanisms. This makes the ground to conclude that both parties receive traumas in inter-group conflicts, and these are both the victim and the aggressor. That is why only when both parties overcome the traumatization consequences, the positive managing these problems may come. The study offers examples of efficient social and psychological tools to process consequences of collective traumas. Among protective mechanisms used within collective trauma case, the sublimation tool becomes the most productive means to heal the whole group. Other protective mechanisms allow reducing the trauma experience intensity, though in the future they may become the source to trigger new conflicts and the collective traumas related to them.

Key words: collective trauma; group defence mechanism; group values; self-organized criticality; sociodrama.

Постановка проблеми. Проблема захисної поведінки давно привертала увагу дослідників, які вивчали особливості міжособової, внутрішньогрупової та міжгрупової взаємодії. Першим це поняття в контексті індивідуальної психіки і поведінки використав З. Фройд ще в кінці XIX ст. Досить ґрунтовний аналіз системи психологічних захисних механізмів здійснила А. Фройд (1993). За більше ніж століття на цю тему написано велику кількість статей і монографій, у т. ч. й останнім часом (Долгова, & Кондратьєва, 2014; Котенева, 2013; Субботина, 2006). Для нас особливий інтерес становить захисна поведінка в групових процесах, зокрема використання психологічних захистів у складних соціальних ситуаціях, яскравим прикладом яких є колективні травми. На нашу думку, колективні захисні механізми (як і індивідуальні) мають подвійну дію: вони знижують рівень негативних переживань у групі (що, зрештою, запобігає психологічному руйнуванню групи) і водночас можуть перешкоджати ефективному опрацюванню травматичного досвіду та пов'язаних із ним наслідків.

Останнім часом набувають популярності теорії, що базуються на математичному моделюванні соціальних процесів. Серед них досить відомою є *теорія самоорганізованої критичності*, розроблена П. Бакон 1988 р. (Бак, 2013). Теорія, зокрема, розглядає можливості повної зміни моделі поведінки системи у випадку проходження точки біфуркації. Закономірностям поведінки складних систем присвячені і більш пізні дослідження в рамках *теорій нелінійної динаміки* (Брок, 2001), *концепції суб'єктивної ентропії* (Касьянов, & Гончаренко, 2015) та ін. Усі ці теорії та концепції можна розглядати як логічний розвиток таких відомих

теорій, як *теорія синергетики* (Хакен, 1980), *теорія хаосу* (Kiel, & Elliott, 1997), *теорія фракталів* (Мандельброт, 2009).

Хоч розробниками цих наукових конструктів були представники точних наук (фізики і математики), їх можна з досить високим рівнем апроксимації поширити на соціальні системи та процеси. Висновки, які випливають із цих теорій та концепцій, не завжди оптимістичні, а часом навіть тривожні. Вони не лише підтверджують факт живучості колективних травм і травматичної міжгрупової взаємодії, що ми спостерігаємо протягом усієї історії цивілізації, а й прогнозують неминучість глобальних конфліктів, якими є великі війни. Один з висновків полягає в неможливості виділити чинники, здатні провокувати великі глобальні конфлікти, а отже, у важкості передбачення таких конфліктів та запобігання їм. Такими чинниками можуть бути незначущі, на перший погляд, події, але з великими наслідками (одне з положень *теорії «чорного лебедя»*). Ця ідея перегукується з концепцією *«ефекту метелика»*, що є складником теорії хаосу.

Ще 20 років тому на основі математичного моделювання вчені з Австралії, Росії та США, незалежно одне від одного, дійшли висновку, згідно з яким приблизно в середині ХХІ ст. розвиток людської цивілізації досягне *точки сингулярності*, що означатиме якийсь глобальний фазовий перехід еволюції. Це може призвести або до «кінця історії людства» (один з імовірних сценаріїв – загибель унаслідок термоядерної війни чи глобальної екологічної катастрофи), або до початку абсолютно нового етапу розвитку, якісно іншого рівня еволюції – наприклад, на основі синтезу природного та штучного інтелекту, або до панування штучного розуму, здатного до самоорганізації та самостійної еволюції. Наразі це лише припущення, які виглядають безглуздими, вартими лише науково-фантастичних сюжетів (яскравий приклад – фільм-трилогія «Матриця»), але до них усе частіше звертаються поважні теоретики в солідних наукових публікаціях.

Ці висновки підтверджуються і завдяки більш пізнім дослідженням. Не так давно, 2016 р., у Нью-Йорку відбувся черговий Нобелівський симпозіум, на якому Нассім Талеб, автор теорії «чорного лебедя» (Талеб, 2017), спростував теорію Стівена Пінкера про епоху «тривалого миру», що нібито вже розпочалася, з неухильним падінням рівня насильства, зменшенням числа жертв у війнах, математично обґрунтувавши протилежний висновок про неминучість великої війни з десятками (а може, і сотнями) мільйонів жертв. На подібні висновки натрапляємо і в роботі, присвяченій аналізу світових конфліктів за останні 600 років (Martelloni, Patti, & Bardi, 2018). Один з висновків, зроблений дослідниками, полягає в тому, що суспільство, як і будь-яка інша складна система,

живе «на кромці хаосу» в стані самоорганізованої критичності, а війни є природним і найбільш ефективним механізмом зменшення ентропії системи з максимальною швидкістю.

Ці досить песимістичні висновки мають, на жаль, численні історичні підтвердження. Хоча, можливо, суспільством керують набагато складніші закономірності, що виводять за рамки зазначених моделей. Так, альтернативним прикладом самоорганізації в критичній ситуації можуть бути, на нашу думку, події весни 2014 р. в Україні, коли в критичний момент (падіння старої влади і фактичне безвладдя, анексія території і початок воєнної агресії проти України) абсолютно спонтанно відбулася самоорганізація людей, що виявилось в розгортанні добровольчого та волонтерського рухів, які не були санкціоновані жодними організованими структурами (ні державними, ні політичними, ні суспільними). Тут самоорганізація сприяла зупиненню великого кровопролиття, а не навпаки. Так чи інакше, постає проблема, пов'язана із живучістю колективних травм і тієї роллю, яку відіграє при цьому захисна поведінка групи. Щоб перевірити ці положення і підтвердити вірогідність таких висновків, було здійснено дослідження, що базувалося на використанні теоретичного аналізу та вивченні практичного досвіду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Переважна більшість досліджень, що вивчають групову захисну поведінку, стосується малих груп. Проте деякі закономірності можуть бути поширені на групи будь-якої величини, що є проявом фрактального ефекту.

Одними з перших питаннями групових психологічних захистів зацікавилися представники *групового психоаналізу*. Так, Вільфред Біон розглядав гармонійні і патологізовані процеси в групі, яка може функціонувати у двох формах: як робоча група (*work group*) і як група базових передумов (*basic assumption group*). Зокрема, дослідник дійшов висновку, що *група базових передумов* замість того, щоб бути в контакт з реальністю (як робоча група), використовує цілу низку захистів від примітивних емоційних переживань і відтак може існувати в трьох основних формах: як «група залежності», як «група боротьба-втеча» або як «група утворення пар» (Біон, 1961).

Ці висновки перегукуються з результатами досліджень Дж. Гібба, який вивчав рівень захисту в малих групах. Він вважав, що докорінного покращення спілкування можна досягти завдяки зміні міжособових стосунків, а одним з можливих шляхів до цього вбачав у зниженні рівня прояву захисної поведінки. На думку дослідника, підвищена *дефензивність* (схильність до захисних форм поведінки) перешкоджає спілкуванню і тим самим утруднює, а іноді й унеможлиблює комунікацію

та розв'язання багатьох терапевтичних, освітніх чи управлінських проблем (Gibb, 1961).

Російська дослідниця Ю. Захарова розглядає функціонування психологічного захисту на внутрішньоособистісному, міжособистісному і міжгруповому рівнях. Останній спрямований на збереження *Ми-образу*, тобто Я-образу суб'єкта як члена певної соціальної групи. Актуалізація захисних механізмів відбувається в разі виникнення загрози для соціальної ідентичності індивіда в його взаємодії як члена певної соціальної групи з членами інших груп (Захарова, 1991).

У груповій психотерапії вивченню захистів присвячено дослідження Дж. С. Рутана і його колег, які вважають, що важливо концептуалізувати механізми захисту як розв'язання конкретних внутрішніх чи міжособистісних конфліктів. На їхнє переконання, захисна поведінка в терапевтичній групі виникає внаслідок актуалізації трансферних проблем пацієнта або групи, а також через власний контрперенос терапевта (Rutan, Alonso, & Groves, 1988). Аналогічно, захисні механізми в груповому консультуванні вивчав А. Кларк, який представив стратегії концептуалізації, розпізнавання та зміни механізмів захисту (у т. ч. і дезадаптивних) засобами групового консультування (Clark, 1992). Тема психологічного групового лікування висвітлюється в роботах Д. Автономова. Дослідника цікавила динаміка групових захисних механізмів, що виникають у процесі лікування адиктивних пацієнтів за методом В. Біона в реабілітаційному центрі (Автономов, 2015).

Значний внесок у розроблення концепцій психологічного захисту, коли його суб'єктом стає група, зробив російський дослідник В. Штроо. Він увів в ужиток поняття *захисних механізмів групової динаміки*. Дослідник розглядає захисний механізм як спосіб відновлення стабілізації в групі у ситуації виявлення загрози (зовнішньої чи внутрішньої) для цілісності групи, що є несумісним з позитивним станом групової реальності. Стабілізація цілісності групи, яку він розглядає в топологічному, структурному та динамічному аспектах, досягається, на його думку, шляхом афективно-когнітивного переструктурування загрозової ситуації (Штроо, 1998; 2001).

Українська дослідниця К. Мальцева вивчала *інтрагрупові захисні механізми* в контексті групової, зокрема етнічної, ідентичності. У фокусі її уваги – базальна потреба індивіда в позитивній груповій ідентичності та співвіднесенні себе з групою, яку вона високо оцінює. Ця потреба реалізується завдяки ідентифікації з великою групою, основна функція якої – підтримання сталого уявлення про групу в усіх її членів і збереження її позитивної оцінки (Мальцева, 2000). Вітчизняні дослідники розглядають наразі конкретні аспекти функціонування

механізмів психологічного захисту в груповій взаємодії, зокрема у рятувальників у ситуаціях реальної екзистенційної загрози (Олійников, Оніщенко, Тимченко, Титаренко, & Христинко, 2011), у працівників правоохоронних органів у процесі професіоналізації та набуття професійної ідентичності (Андрушко, 2016).

Польська дослідниця М. Калиновська досліджує *захисні механізми колективної психіки* під кутом зору спільних практик пам'яті, що реалізуються в проміжному просторі між психічним і соціальним життям. Процес *меморалізації* вивчається на прикладі такої польської колективної травми, як Смоленська катастрофа 2010 р. Вона розглядається в контексті юнгіанської концепції колективної психіки та психоаналітичного розуміння захисних групових механізмів проти травм, особливо тих, що стосуються втрат та оплакування (Kalınowska, 2012).

Ізраїльський учений Т. Ейн-Дор пропонує *теорію соціального захисту*, яка ґрунтується на припущенні, що люди реагують на загрозу, яка частково базується на диспозиційних змінних. Дослідник вважає, що психологічні реакції на загрози невіддільні від соціального контексту, зокрема стану груп, до яких належать люди. Згідно з цією теорією, групи, до складу яких входять люди, що представляють усі три види реагування на загрозу (занадто пильні, упевнені у своїх силах, потенційні лідери), будуть ефективнішими в боротьбі із загрозами та небезпеками, ніж менш гетерогенні групи (Ein-Dor, 2014).

Німецький дослідник Роберт Бьом з колегами доводить, що усунення аутгрупової загрози істотно послаблює міжгрупову агресію і веде до повного спокою. Автори описують лабораторний експеримент, який демонструє, що сила «аутгрупової ненависті» залежить від сприймання власної групи як наступальної чи захисної сторони конфлікту, тобто намір захистити групу є не лише вирішальним мотиватором «аутгрупової ненависті», а й сприяє превентивним наступальним діям проти аутгрупової загрози (Böhm, Rüsç, & Güreker, 2015). З висновками цього дослідження перегукуються результати експерименту, описані нідерландським ученим К. Де-Дреу, згідно з якими інгруповий захист є сильнішим і краще скоординованим, ніж аутгрупова агресія (у 70% випадків). З отриманих результатів випливає, що еволюційний і культурний тиск може сприяти співпраці та координації, коли метою групи є захист, а не розширення, домінування та експлуатація (De Dreu et al., 2016).

Ще один нідерландський дослідник, С. Ейдін, пропонує *мнемотеχνологію «активного забування»*, що сприяє подоланню руйнівного впливу колективної травми на культурну ідентичність. Ідеться про те, як знівелювати вплив травми такою мірою, аби вона перестала паралізувати травмовану групу. Технологічні навички, що вивільняють негативні

емоції та ідеї, породжені травмою, з колективної пам'яті, – мнемотехнології, необхідні для відновлення здатності забувати (Aydin, 2017).

Дослідження В. Старченко (2017) присвячені актуальній для російського суспільства темі міжетнічних проблем, а саме осетино-інгуському конфлікту. Зокрема, вивчалися типи психологічних захистів представників різних етнічних груп в умовах постконфліктної взаємодії, форми прояву психологічних захистів представників етнічної групи (типи етнічної ідентичності; високий рівень агресивності; взаємні негативні етнічні уявлення етнічних груп, що взаємодіють, відображені в авто- і гетеростереотипах; високий рівень етноцентризму; велика соціальна дистанція з етноконтактними групами).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Хоч проблема колективних захисних механізмів у психологічній літературі належить до певною мірою опрацьованих, у переважній більшості публікацій розглядається індивідуальна захисна поведінка людини (чи певної групи людей) у контексті групової взаємодії. Значно менше досліджень присвячено проблемі захисної поведінки в умовах колективної травми. Ще менше робіт ставлять за мету дослідити поведінку *групи як цілісного суб'єкта* групової взаємодії і виявити характеристики травмованої групи. Отже, у цій царині досліджень є багато неопрацьованих питань, деякі з яких висвітлюються в нашій статті.

Мета статті – обґрунтувати основні положення концепції захисної поведінки групи як соціального суб'єкта в умовах колективної травми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналітичне опрацювання викладеної в попередньому огляді проблематики та власний досвід автора в роботі з малими групами, що переживали різноманітні перипетії групової взаємодії (у т. ч. і різні форми колективної травматизації), дав змогу виокремити цілу низку закономірностей, які можна об'єднати в цілісну концепцію. Практичний досвід охоплює групову роботу протягом 2004–2019 років у 16-ти навчально-терапевтичних групах підготовки практичних психологів. У цих групах періодично виникали ситуації, пов'язані з проблематикою колективних травм, які відтак доводилося розв'язувати. Крім того, у цей же період було проведено низку короткотривалих психологічних семінарів та майстер-класів, присвячених проблематиці колективних травм, з використанням методів дії, у т. ч. – *соціодрами* (окремим її жанром була *історична соціодрама*). Під час їх проведення було апробовано спосіб долання наслідків колективних травм та інших проблемних ситуацій шляхом рольового переживання історичних подій.

Як ключову категорію та основний предмет дослідження ми розглядаємо *колективні захисні механізми*, які покликані захищати групу від

руйнування у випадку постання перед нею непомірно складних завдань, нездоланих зовнішніх впливів, надмірної агресії (зовнішньої або внутрішньої), несподіваної смерті тощо. Ми припустили, що ці механізми, дія яких посилюється в складних соціальних ситуаціях (а особливо в умовах колективних травм), хоч і зменшують травматичний вплив, однак водночас заважають розв'язанню проблем, подоланню конфліктів у взаємодії, тобто зумовлюють консервацію чинників, що спричинили травмування. Це робить травму довготривалою, а тому вона періодично може актуалізуватися в нових історичних умовах або ставати джерелом нових травм.

Автентичність групи і її захист. Кожна група незалежно від її чисельності має систему *групових цінностей* (духовних і матеріальних), які є змістом її життя та діяльності і які вона, як і кожний соціальний суб'єкт, прагне захищати від руйнування. Такий захист дає групі змогу зберігати свою *автентичність*, свій статус-кво, тобто залишатися саме такою групою, відмінною від безлічі інших. Однією з таких цінностей є *груповою ідентичністю*, без якої не може існувати жодна спільнота і яка є умовою входження в групу її членів. Особливою категорією слід вважати *ідентичність групи* як соціального суб'єкта. Її значущість проявляється в міжгруповій взаємодії, вона фактично є умовою самовизначення групи. Це поняття синонімічно близьке до поняття автентичності.

До групових цінностей належать можливості та засоби ефективної комунікації в групі, одним з найважливіших серед яких є *мова*. Завдяки їй одна група відрізняється від інших, особливо це стосується великих і глобальних груп. Мова є суттєвим чинником групової ідентичності. Ідеться не лише про національні, етнічні мови, регіональні діалекти, а й про різноманітні соціолекти (соціальні діалекти, або мови певних соціальних груп), наприклад сленг (молодіжний, кримінальний), жаргон (у т. ч. професійний) та інші специфічні «мови».

Носіями самобутності групи є такі цінності, як *групові атрибути*: прапор, герб, емблема, бренд, форма одягу, групові символи, традиційні кольори, орнаменти тощо. Кожна група має свою *історію*, без якої неможливе її самоусвідомлення. Вона складається з численних історій про групу та її членів, що має дуже широку палітру зразків – від героїчного епосу до анекдотів. *Груповою міфологією* є частиною цих історій і водночас спотвореним відображенням дійсності, яке дає групі змогу оминати те, що видається їй несумісним із життям і безпекою групи, навіть якщо такий образ є хибним. Близькими до міфології є *групові вірування*, а також забобони, упередження та інші стереотипи. Сюди ж слід віднести і віросповідання, у т. ч. офіційну релігію.

Умовою життя кожної групи є *груповою автономія* – відносна незалежність від інших груп та зовнішнього соціального середовища,

можливість зберігати свою самобутність під тиском інших групових суб'єктів. Групова автономія тісно пов'язана з *груповою суб'єктністю* – здатністю групи ставити і вирішувати групові завдання з огляду на інтереси і цілі цієї групи. Важливим складником існування групи є її *емоційне життя*, а саме соціально-психологічний клімат у групах, суспільні настрої, емоційна взаємодія між груповими суб'єктами, переживання почуття справедливості (для великих груп – історичної справедливості), а також пов'язаних з цим групової провини, образи та сорому.

Кожна група захищає свої *групові межі*, які є для неї безперечною цінністю. Ідеться насамперед про зовнішні межі групи, оберігання яких запобігає «захопленню» її іншою групою, злиттю, асиміляції. Для таких груп, як нація, країна, територіальна спільнота, поняття «межа», «кордон» мають пряме (територіальне) значення, проте групові межі існують у кожній групі – без них неможливе їхнє існування. Так, вони завжди є умовою диференціації так званих інгруп від аутгруп. Група має і *внутрішні межі*, що визначають групову структуру, яку група також схильна захищати від різноманітних змін, навіть якщо вони є конструктивними.

Система цих групових феноменів формує *групову картину світу*, яка містить у собі й *образ групи* (групове імаго). У частині групових цінностей уже потенційно закладені захисні стратегії поведінки (наприклад, в ідентичності, міфології, віросповіданні). Картина світу може бути цілком реалістичною, а може, навпаки, бути міфологічною. Міфологічна картина світу часто базується на ідеї нарцисичної величі, за якою може приховуватися *груповий комплекс меншовартості* (тут пряма аналогія між колективною та індивідуальною психологією). На рівні глобальних груп можна навести як приклад Росію, котра створює міфи історії, яку виводить з часів Київської Русі, і Німеччину початку 1930-х років, після травми поразки в Першій світовій війні, що зумовила формування міфу про Великий Рейх.

Можна навести й інші історичні приклади. Приміром, коли людей змушували прийняти чужу релігію (іслам) і вони часто обирали смерть, але не погоджувалися відмовитися від своєї ідентичності, яка ґрунтувалась на релігійних переконаннях. Яскравим прикладом такої поведінки можуть бути сафардські євреї, яким у кінці XV ст. довелося залишити Іспанію і Португалію та стати вигнанцями, і православні українські козаки, які потрапляли в турецький полон. Важливість групових атрибутів наочно проявляється, наприклад, у ставленні до такого важливого символу, як військовий прапор, і його захисту. Так, втрата прапора прирівнюється до злочину і може тягти за собою розформування військового підрозділу (тобто ліквідацію групи, яка не вберегла свою святиню).

Чинники групової травматизації. Група постійно перебуває в умовах безпервних змін, спричинених новими завданнями, які постають перед нею, і дією інших чинників (як зовнішніх, так і внутрішніх), що впливають на динамічну рівновагу. У більшості випадків це не призводить до виходу за межі нормального функціонування, навіть якщо група змушена витратити зайві ресурси для розв'язання цих проблем (як психологічні, так і матеріальні). Про *групову (або колективну) травму* ми говоримо тоді, коли нормальне життя групи стає неможливим. Це буває, коли вона стикається із ситуацією, несумісною з її цілями, що руйнує звичну групову взаємодію. Нові завдання, які має вирішувати група, виявляються непомірно складними, унаслідок чого важливі цілі групи стають недосяжними. Дія чинників впливу на групу виходить за межі звичних рівнів настільки, що це деформує або навіть руйнує систему групових цінностей. Типовою причиною колективної травми є несподівана агресія з боку іншої групи (або частини своєї групи) – як пряма, так і прихована, як фізична, так і психологічна (інформаційна, ідеологічна). Найбільшу травматичну силу має смерть людей, особливо масова, за трагічних обставин.

Ми виокремлюємо такі чинники тяжкості колективної травми та її наслідків: 1) пряма сила травматизації, масштаб події, величина трагедії, втрати; 2) психологічні умови перебігу травматичної події, руйнування звичної картини світу, рівень переживання несправедливості (або порушеної справедливості); 3) неможливість (або нездатність) протистояти травматичній силі або суб'єкту; ідеться про пасивність жертви, часто вимушену: чим менша здатність чинити опір, тим сильніша травма від дій агресора; 4) неможливість (або нездатність) емоційного відреагування постраждалими, що залишилися в живих, та їхніми нащадками (якщо вони не можуть відкрито виражати почуття з приводу трагічних подій, оплакувати загиблих, сумувати, позбавлені – через заборону або замовчування – можливості опосередкованого зцілення).

У результаті колективної травми групові цінності зазнають деструктивних змін, деформації, аж до повного руйнування. Група прагне їх захистити, щоб зберегтися як соціальний суб'єкт. Для цього деякі цінності доводиться трансформувати, поновлювати, удосконалити, замінювати іншими. Якщо це вдається, група успішно переживає колективну травму і переходить на новий щабель свого розвитку (можна порівняти з продуктивним подоланням кризи). Якщо ж таке опрацювання пов'язане із значними труднощами або наявних засобів явно недостатньо через брак ресурсів, вихід зі складної ситуації стає неможливим або дається занадто дорогою ціною. Порушується баланс між витратами на самозбереження групи і можливими позитивними змінами. Група зазнає

при цьому неминучих, непоправних втрат, які дуже важко або й взагалі неможливо компенсувати. Травмована група відчуває потребу у відновленні втрачених ресурсів, без чого їй важко захищати групові цінності, і намагається відшукати для цього ефективні засоби.

У разі неможливості реального відновлення група змушена використовувати *захисні механізми*, щоб послабити переживання травми й убезпечитися таким чином від руйнування своїх цінностей і втрати групової суб'єктності та групової автономії, фактично – від загибелі групи. Частина захистів справді сприяє зціленню від колективної травми, проте інші лише послаблюють негативні переживання і фактично консервують трагічний злам. Унаслідок цього проблема переходить з гострого у хронічний стан, інформація, пов'язана з травмою, переміщується з групової свідомості у групове несвідоме. Таке реагування здатне істотно подовжити час «життя» травми, який інколи виходить за межі часу існування цієї групи.

Класифікація колективних захисних механізмів. У соціальної психології є різні класифікації групової захисної активності. Найчастіше виокремлюють такі її форми: групове табу (на певні теми внутрішньогрупового життя); групове мислення (групові рішення приймаються на користь одностайності, згоди); груповий ритуал (наділення символічним змістом якоїсь обов'язкової процедури); інгруповий фаворитизм (визнання переваг своєї групи порівняно з іншими); самоізоляція групи; груповий міф; соціальний стереотип аутгрупи («чужа» група різко відрізняється від «своєї»); фіксація статусної ієрархії в групі; формалізація комунікації в групі; екстернальна атрибуція неуспіху групової діяльності (пояснення неуспіху зовнішніми чинниками); соціальні лінощі (зменшення продуктивності діяльності в групі); мобінг (цькування групою одного з її членів).

Перелічені захисні форми поведінки та реагування група використовує в багатьох складних ситуаціях, щоб зменшити таким чином негативні переживання (це функція всіх захисних механізмів). Проте далеко не всі вони належною мірою відображають специфіку колективних травм. Аналізуючи цю проблематику, доцільно, на нашу думку, використовувати концепцію класичних захисних механізмів, екстрапольовану на поведінку групи як соціального суб'єкта.

Ефективною моделлю для опису реагування групи на травматичні події є діаграма, що будується на двох дихотомічних параметрах: «активність–пасивність» і «миролюбність–агресивність» (рис. 1). Вибір цих параметрів зумовлений тим, що вони є важливими характеристиками групової взаємодії (насамперед конфліктної).

Рис. 1. Типи реагування групи на колективну травму

Розгляньмо відтак групові захисні механізми, за допомогою яких група захищається від руйнівної дії колективних травм:

- *сублімація* – творче опрацювання травми, колективне переживання травматичних подій, перетворення травми на історію, міф, витвір мистецтва (яскравий приклад – героїчний епос, який є невід’ємною частиною історії більшості народів і цивілізацій);
- *раціоналізація* – раціональне «виправдовування» травми, пояснення її істотними реальними чи надуманими причинами (наприклад, «це Бог покарав нас за наші гріхи»);
- *витіснення* – переміщення травматичної інформації, яку неможливо прийняти, з колективної свідомості у групове несвідоме, що характерне для травми жертви;
- *регресія* – повернення до ранніх історичних форм розвитку групи, примітивізація картини світу, використання інфантильних способів групової поведінки (яскравий приклад – вибори 2019 р. в Україні, вибір «нових облич» як «дитячий» протест проти патерналізму старих політиків);
- *заперечення* – категорична відмова приймати деякі неприємні факти, які, проте, можуть частково усвідомлюватися (характерне для травми агресора);
- *проекція* – зняття напруженості в групі шляхом спрямування негативної емоційної енергії на інших соціальних суб’єктах (наприклад, пошук ворогів народу, спалювання відьом тощо);

- *просктивна ідентифікація* – приписування іншим власних негативних рис (приклад – звинувачення російською пропагандою у фашизмі всіх, хто протидіє російському шовінізму);
- *приєднання до агресора* – співчутливе ставлення до агресора, спроба співпрацювати з ним, завдяки чому група та/або її учасники (частина групи) переходять з категорії «жертви» в категорію «агресора», що є для них менш травматичним.

Як уже зазначалося, спільним результатом дії більшості групових захисних механізмів є переведення травматичного досвіду у сферу групового несвідомого. Відтак ми зробили спробу класифікувати зазначені захисні механізми залежно від типу реагування на травму (рис. 2).

Рис. 2. Класифікація захисних механізмів групи залежно від типів реагування на травму

З-поміж перелічених захисних механізмів лише сублимація є продуктивним засобом розв'язання проблем, пов'язаних з колективною травмою, оскільки пасивні та агресивні стратегії поведінки у випадку травмування нездатні усунути джерело травматизації. Вони так чи інакше лише зменшують силу травматичної дії на соціально-психологічному рівні (полегшують її емоційне переживання), але не сприяють реальній трансформації травми у прийнятний історичний досвід. Мало того, агресивні форми реагування стають джерелом майбутніх міжгрупових конфліктів і нових колективних травм. У цьому, власне, причина живучості таких проблем, адже їхні прояви набувають зрештою циклічного характеру, актуалізуючись в інших реаліях, на нових

історичних етапах. «Пасивно-миролюбна» позиція також не сприяє зціленню, а лише «заморожує» травму на тривалий час, після чого група або перебуває в стані соціальної депресії (приклад – більшість африканських країн), або «розморожує» її, переводячи в агресивну фазу. Саме дією механізму витіснення можна пояснити те, що африканські країни не визнали український Голодомор геноцидом, попри те що вони самі пережили рабство, депортацію, геноцид і добре знають, що таке голод. Неподолана травма не дає їм змоги навіть торкнутися цієї болючої теми.

Один з невідомих висновків полягає в тому, що *агресія* є однією з універсальних форм захисної поведінки групи і спрямована на збереження міфологічно спотвореної групової картини світу. Групова сублимація (прикладом якої є героїчний епос) має чіткий історичний (ретроспективний) вектор. Вона перетворює травматичну подію на історію, яку вже можна не лише прийняти, а й навіть пишатися нею, що вже не потребує агресії. Таким чином, відбувається трансформація картини світу, у якій травма набуває нової якості, стаючи джерелом розвитку. При цьому можлива часткова міфологізація травматичної історії, але без зміни історичного вектора. Міфологічна ж картина світу існує в теперішньому і спрямована у майбутнє (має перспективний вектор). Вона вимагає підтвердження величчя групи та її історії замість подолання групового нарцисизму та комплексу меншовартості. Група прагне не зміни картини світу, а підтвердження її хибних підстав. Для цього вона вдається до використання агресивних механізмів, що стає джерелом нових конфліктів і травм. Групі дуже важко розлучатися зі своїми ілюзіями, стереотипами, упередженнями, навіть якщо вони суперечать логіці та здоровому глузду. Цим можна пояснити різноманітні факти, які описують *концепція постправди*. Агресією неможливо вилікувати травму, а можна лише пережити ілюзію зцілення, послабивши таким чином симптоми психології жертви.

Перебіг колективної травматизації та її циклічність. Теоретичний аналіз соціально-психологічних концепцій колективних травм і групової захисної поведінки та вивчення історичного матеріалу щодо колективних травм у групах різної величини та спрямованості дають змогу зробити певні узагальнення. З огляду на власний досвід автора, здобутий під час роботи з малими групами, що переживали як локальну (на рівні цієї групи), так і зовнішню (що стосується великої групи) травматизацію, можна виокремити й охарактеризувати такі закономірності перебігу колективної травматизації, реагування групи на колективну травму та переживання її наслідків.

Колективні травми можуть переживатися різними за величиною групами. Колективна травматизація поширюється на всі підгрупи

травмованої групи. Менша група перебуває в полі дії колективної травми більшої групи і може переживати цю травму як свою. Проте в різних підгрупах може бути неоднаковий ступінь усвідомлення травматичних подій, аж до повного їх витіснення або заперечення, що зумовлено дією захисних механізмів.

Дія колективної травми більшої групи може не відчуватися, особливо якщо йдеться про травми минулого (історичні травми). Але якщо в групі виникає новий конфлікт або травма, їхній перебіг може ускладнюватися без усвідомлення зв'язку з історичною травмою. Часто цей вплив відбувається у формі *паралельних процесів*, тобто актуальний конфлікт базується не лише на тих чинниках, які виникли в нинішній ситуації, а й на «зовнішніх», які стосуються інших соціальних суб'єктів (наприклад, більшої групи або соціальної системи, аж до глобальних соціальних конфліктів) або минулих подій. Захисні механізми, які обов'язково використовуються в таких ситуаціях, блокують усвідомлення цих зв'язків і роблять повне розв'язання конфлікту майже неможливим. Учасники конфліктної взаємодії можуть навіть не знати про існування цієї «зовнішньої» травми і про те, що вони самі (чи їхні предки) до неї причетні. Розв'язати таку проблему можна, лише опрацювавши всі історичні травми, що передували цьому.

Більшою групою травма меншої групи, що входить до її складу, не завжди переживається як травма. Така ж ситуація спостерігається і щодо інших зовнішніх груп, які можуть не визнавати травму іншої групи – аж до повного її заперечення. Визнання травми зовнішніми груповими суб'єктами означає її поширення, розширення зони її дії, охоплення травматичною дією інших груп (підгруп), які також стають суб'єктами переживання травми (співпереживання). Але таке визнання зовнішніми структурами послаблює дію травми для тієї групи, що перебувала в епіцентрі травматичної події (травматична енергія ніби розподіляється на більшу кількість суб'єктів). Це може стати зрештою початком зцілення. Прикладом є травма Голокосту, яка тривалий час була локальною травмою єврейського етносу, але після Другої світової війни суб'єктом переживання (співпереживання) цієї травми стало фактично все прогресивне людство.

Отже, травма може розширювати межі своєї дії, збільшуючи свою «територію». Реальне зменшення «території» травми можливе лише за умови достатнього опрацювання травми тими спільнотами, що є частиною великої травмованої групи, але на практиці так буває не завжди. Найчастіше відбувається переведення досвіду травми у групове несвідоме за допомогою захисних механізмів, що робить цю групу (частину групи) нечутливою (або менш чутливою) до травми, проте не зцілює її

повністю. Цим пояснюється дія механізму *міжпоколінної передачі травм*, який може бути обґрунтований у межах системного підходу (Шутценбергер, 2010; Kellermann, 2013; Volkan, 1997).

Під час будь-яких міжгрупових конфліктів травми зазнають обидві сторони, навіть якщо одна з них – явний агресор. Ефективне розв’язання міжгрупових конфліктів (а це причина більшості колективних травм) неможливе, якщо це бажання лише однієї із сторін конфлікту і не докладається належних зусиль для подолання всіх наслідків колективних (історичних) травм з обох боків. Це дуже складне, а часом невіршване завдання (особливо коли йдеться про травми агресора, їх усвідомлення та продуктивне опрацювання). Так, зцілення від травми, спричиненої геноцидом вірмен у 1915 р., та усунення джерел конфлікту неможливі без відповідного опрацювання травми турецькою стороною як винуватцем цієї трагедії; проте сучасна турецька влада активно протидіє визнанню геноциду вірмен (механізм заперечення). Прикладом відносно успішного опрацювання стало зцілення від травми Голокосту, невід’ємним складником якого був процес денацифікації Німеччини.

Можна навести безліч історичних фактів, що підтверджують висловлені міркування, але зупинімося тут лише на окремих із них. Так, один з наймасштабніших сучасних глобальних конфліктів, історія якого налічує майже тринадцять століть, точиться між умовно християнською і мусульманською цивілізаціями. Його перебіг – це почергова зміна позицій «агресора» і «жертви» між його сторонами. Конфлікт періодично загострювався протягом усього часу його тривання, отож має наразі всі ознаки циклічності. Його початок пов’язаний з арабською колонізацією Південної Європи на початку VIII ст. Потім були хрестові походи проти мусульман (XI–XV століття), завдяки яким арабів було фактично витіснено з Європи. Проте Європа ще довго відчувала загрозу з боку Османської імперії, яка в XV–XIX століттях панувала на Балканах і фактично знищила Візантію – колыску східного християнства. Водночас європейські країни до середини XX ст. проводили жорстоку колоніальну політику в Північній Африці і на Близькому Сході. Сьогодні цей конфлікт є причиною міжнародного тероризму (базованого на ісламізмі), декількох локальних війн (Афганістан, Ірак, Сирія), проблем біженців, з якими не може впоратися Європа, що може стати причиною нового глобального конфлікту.

Ще один приклад – ціла низка колективних травм, спричинених ідеологією більшовизму, які не були оцінені та засуджені по справедливості від самого початку, ще в 1920–1930-ті роки («червоний терор», голодомори, репресії, відповідальність за розв’язування Другої світової війни). Зрештою, це стало причиною маоїзму в Китаї з десятками мільйонів жертв, геноциду

«червоних кхмерів» у Камбоджі та інших злочинів комунізму проти людства. Сьогодні це є однією з причин такого явища, як путінізм, з усіма загрозами для людства та наслідками, що з цього випливають.

Багато прикладів є і в нашій вітчизняній історії. Можна висунути гіпотезу щодо сьогоденної суспільної стагнації після піднесення періоду Майдану 2013–2014 років. Тоді в Україні була можливість стати на зовсім інший шлях суспільного розвитку, але пройшло кілька років, і ми знову опинилися в потенційній «ямі», з якої поки що не можемо вибратися. Нові колективні травми (анексія Криму, війна з Росією) повернули нас до тих історичних травм, наслідки яких не були подолані, насамперед до травми Голодомору і пов'язаного з ним геноциду, яка жодним чином не була опрацьована.

Для порівняння, про травму Голокосту говорив увесь цивілізований світ, щодо неї було реалізовано безліч програм, зокрема терапевтичних, спрямованих на лікування наслідків травми у жертв, що вижили, та їхніх нащадків. На жаль, ставлення до травми українського Голодомору було прямо протилежним. Протягом щонайменше півстоліття (особливо перші 20 років, до смерті Сталіна) ця тема була заборонена, не дозволялося навіть припускати, що таке могло бути. Після фізичного геноциду декілька десятиліть тривав *психологічний геноцид* з метою витравлення цієї події з історичної пам'яті українців. Суспільний стан був настільки катастрофічним, що навряд чи можна говорити про подолання наслідків травми навіть через 85 років. Можливо, і сьогодні ми не можемо вирватися із цупких об'ємів минулого через те, що нас тримає цей біль, і ми нічого не можемо з цим вдіяти.

Підсумовуючи, можна припустити, що колективні травми є одним з істотних чинників, що впливають на суспільну ситуацію та ймовірність соціальних конфліктів, зокрема великих воєн. Залежно від співвідношення конструктивних і деструктивних засобів реагування на колективні травми у великих просторових і часових масштабах проявлятиметься або тенденція в бік поступового зниження деструктивного потенціалу травматичного досвіду людства, перетворення його на прийнятний історичний матеріал (позитивний баланс), або тенденція в бік поступового його накопичення (негативний баланс). На жаль, і висновки на основі математичного моделювання, і виявлені нами закономірності перебігу колективної травматизації (лише один конструктивний захисний механізм проти чотирьох пасивних і трьох активно-агресивних) свідчать на користь негативного балансу, що, власне, і пояснює циклічність конфліктів і колективних травм.

Чому ж людство досі не загинуло внаслідок неухильного накопичення травматичного досвіду та зростання конфліктності? Які

запобіжники спрацьовують у надкритичні періоди історії? Відповідь дає теорія самоорганізованої критичності. Війна, як би це не здавалося парадоксальним, є тим «клапаном», який знімає напруженість і знижує ймовірність конфлікту на найближчу перспективу. Унаслідок великих конфліктів та інших подій, що спричиняли колективні травми, загинуло багато людей. Цілі великі групи, які були носіями колективних травм, зникли з лиця землі, забравши із собою в небуття свій травматичний досвід. Останній фактично вилучався із загально-людської групової свідомості та групового несвідомого. Це «вирівнювало» баланс принаймні до нульового рівня. Але водночас засівалися «зерна» майбутніх конфліктів у вигляді «незавершених» наслідків колективних травм у тих, хто вижив.

Постає важливе питання: а чи можна вважати війни єдиним «засобом» самоорганізації критичності, здатним зменшувати ентропію соціальних систем? Чи здатне людство на сучасному етапі свого розвитку запропонувати соціально-психологічні технології зцілення від наслідків колективних травм, а отже, зменшити ймовірність міжгрупових конфліктів з тяжкими наслідками? Ситуацію все ж не хотілося б вважати фатальною. Колективні травми та їхні наслідками можна ефективно долати, про що свідчить досвід опрацювання травм Другої світової війни та Голокосту. Можна навіть припустити, що таке опрацювання стало однією з причин відносно тривалого періоду без глобальних конфліктів у післявоєнному світі.

Отже, варто поширювати набутий досвід, використовувати спеціально розроблені для цього методи, наприклад *соціодраму* (Kellermann, 2007). Застосування в широких масштабах таких психотехнологій долання міжгрупових конфліктів та наслідків колективних травм дає змогу істотно оздоровити суспільну ситуацію. Імовірно, зміна балансу конструктивних і деструктивних чинників у позитивний бік здатна в майбутньому убезпечити людство від колективної травматизації, усунути джерела нових травм і конфліктів. Можливо, це дуже сміливе припущення, більше схоже на утопію. Його неможливо перевірити в рамках лише наукових досліджень. Для цього потрібні широка суспільна практика і політична воля основних світових суб'єктів. Але хочеться вірити в найкраще.

Висновки. У сучасній соціальній психології значна увага приділяється таким соціально-психологічним феноменам, як захисна поведінка групи (захисна групова активність) та колективна травма. Наука і практика наразі накопичили значний масив матеріалів, що стосуються теми колективних (групових) захисних механізмів; ще більше досліджень присвячено темі колективних травм. Разом з тим відчутно бракує досліджень

з проблеми захисної поведінки в умовах колективної травматизації, тобто на перетині вищезазначених проблемних тем; ще менше уваги приділяється, на жаль, захисній поведінці групи як суб'єкта групової взаємодії. Розгляд проблематики саме в такому ракурсі відкриває нові перспективи для досліджень, дає змогу вивчати закономірності перебігу колективної травматизації та напрацьовувати практичний інструментарій для подолання її наслідків, у т. ч. і довготривалих.

В умовах колективної травми група використовує цілу низку захисних механізмів. Проте лише механізм сублімації можна достовірно вважати продуктивним засобом подолання наслідків травми. Усі інші захисні механізми роблять певний внесок у зменшення травматичних переживань, але загалом не сприяють груповому зціленню. Вони навіть можуть ставати з часом джерелом конфліктів і спричиняти все нові і нові колективні травми. Цим пояснюється живучість міжгрупових конфліктів і колективних травм, прояви яких набувають циклічного характеру, актуалізуючись на нових історичних етапах. Ці тенденції в цілому збігаються з висновками, отриманими завдяки математичному моделюванню соціальних процесів, і підтверджуються історичною практикою.

Одне з ключових завдань, що постає перед науковцями, котрі вивчають закономірності перебігу колективної травматизації, – як ці знання використати для запобігання великим міжгруповим конфліктам і новим колективним травмам. Досі ми задовольнялися лише гіпотезами і сподіваннями, що нам під силу вплинути на хід історії, усунувши передумови деструктивного розвитку подій. Проте вже є реальні практичні методи, які допомагають ефективно опрацьовувати колективні травми та їхні наслідки, у т. ч. в наступних поколіннях. Наразі дуже важливо вдосконалювати, розвивати і поширювати цей інструментарій, створювати нові засоби для зцілення суспільства, адже воно потребує допомоги не менше, ніж кожна окрема людина.

Список використаних джерел

Автономов, Д. А. (2015). Динамика групповых защитных механизмов, возникающих при лечении аддиктивных пациентов в реабилитационном центре. *Наркология*, 3, 58–66.

Андрушко, Я. С. (2016). *Психологічні захисти в структурі професійної ідентичності майбутнього працівника органів внутрішніх справ*. Львів: ЛьвДУВС.

Бак, П. (2013). *Как работает природа: Теория самоорганизованной критичности*. Москва: УРСС; Либроком.

Долгова, В. И., & Кондратьева, О. А. (2014). *Психологическая защита*. Москва: Перо.

Захарова, Ю. Б. (1991). О моделях психологической защиты на уровне межгруппового взаимодействия. *Вестник Московского ун-та. Серия 14. Психология*, 3, 11–17.

Касьянов, В. А., & Гончаренко, А. В. (2015). Эволюция активных изолированных систем с точки зрения принципа максимума субъективной энтропии. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*, 17, 207–226. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2015_17_22

Котенева, А. В. (2013). *Психологическая защита личности*. Москва: МГГУ.

Мальцева, К. С. (2000). Групповая идентичность та інтра-групові захисні механізми. *Наукові записки НаУКМА. Т. 18. Теорія та історія культури*, 92–96.

Мандельброт, Б. (2009). *Фракталы и хаос. Множество Мандельброта и другие чудеса*. Ижевск: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика».

Олійников, О. А., Оніщенко, Н. В., Тимченко, О. В., Титаренко, Д. С., & Христинко, В. Є. (2011). *Особливості функціонування механізмів психологічного захисту у рятувальників в умовах екзистенціальної загрози*. Харків: НУЦЗУ.

Старченко, В. В. (2017). *Особенности психологических защит представителей этнических групп в условиях постконфликтного взаимодействия (на примере осетино-ингушского конфликта)*. (Дис. канд. психол. наук). Владикавказ.

Субботина, Л. Ю. (2006). *Психология защитного поведения*. Ярославль: ЯрГУ.

Талеб, Н. Н. (2017). *Чорний лебідь: Про (не)ймовірне в реальному житті*. Київ: Наш Формат.

Фрейд, А. (1993). *Психология «Я» и защитные механизмы*. Москва: Педагогика-Пресс.

Хакен, Г. (1980). *Синергетика*. Москва: Мир.

Штроо, В. А. (1998). Защитные механизмы: от личности к группе. *Вопросы психологии*, 4, 54–61.

Штроо, В. А. (2001). Исследование групповых защитных механизмов. *Психологический журнал*, 22 (1), 5–15.

Шутценбергер, А. А. (2010). *Психогенеалогия: Как излечить семейные раны и обрести себя*. Москва: Психотерапия.

Aydin, C. (2017). How to Forget the Unforgettable? On Collective Trauma, Cultural Identity, and Mnemotechnologies. *Identity*, 17:3, 125–137.

Bion, W. R. (1961). *Experiences in groups and other papers*. London: Tavistock Publ.

Böhm, R., Rusch, H, and Gülerk, Ö. (2015): *What Makes People Go to War? Defensive Intentions Motivate Retaliatory and Preemptive Intergroup Aggression*. MPRA Paper No. 64373, posted 17 May 2015 04:45 UTC. Retrieved from <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/64373/>

Brock, W. A. (2001). *Growth Theory, Nonlinear Dynamics and Economic Modelling: Scientific Essays of William Allen Brock*, W. Dechert (ed.), Cheltenham: Edward Elgar.

Clark, A. J. (1992). Defense Mechanisms in Group Counseling. *The Journal for Specialists in Group Work*, Vol. 17, Is. 3, pp. 151–160.

De Dreu, C. K. W., Gross, J., Méder, Z., Giffin, M., Prochazkova, E., Krikeb, J., & Columbus, S. (2016). In-group defense, out-group aggression, and coordination failures in intergroup conflict. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. doi: 113.10.1073/pnas.1605115113.

Ein-Dor, T. (2014). Social defense theory: How a mixture of personality traits in group contexts may promote our survival. In Mikulincer, M., Shaver, Ph. R. (Eds.), *Mechanisms of social connection: From brain to group*. (pp. 357–372). Washington, DC, US: American Psychological Association.

Gibb, J. R. (1961). Defense Level and Influence Potential in Small Groups. In L. Petrullo & B. M. Bass (Eds.), *Leadership and Interpersonal Behavior*. New York: Holt, Rinehart and Winston, pp. 66–81.

Kalinowska, M. (2012). Monuments of memory: defensive mechanisms of the collective psyche and their manifestation in the memorialization process. *Journal of Analytical Psychology*, 57, 425–444.

Kellermann, N. P. (2013). Epigenetic transmission of holocaust trauma: can nightmares be inherited? *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50(1), 33–39.

Kellermann, P. F. (2007). *Sociodrama and Collective Trauma*. London: Jessica Kingsley.

Kiel, L. D., Elliott, E. W. (Eds.). (1997). *Chaos Theory in the Social Sciences: Foundations and Applications*. University of Michigan Press.

Martelloni, G., Patti, F. & Bardi, U. (2018). *Pattern Analysis of World Conflicts over the past 600 years*. arXiv:1812.08071v4

Rutan, J. S., Alonso, A., & Groves, J. E. (1988). Understanding defenses in group psychotherapy. *International Journal of Group Psychotherapy*, 38(4), 459–472.

Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

References

Andrushko, Ya. S. (2016). *Psykhologichni zakhysty v strukturі profesiinoy identychnosti maibutnoho pratsivnyka orhaniv vnurishnikh sprav* [Psychological defences in the structure of professional identity of the future employee of internal affairs agencies]. Lviv: LvDUVS. (in Ukrainian)

Avtonomov, D. A. (2015). Dinamika gruppovykh zaschitnykh mehanizmov, voznikayuschikh pri lechenii addiktivnykh patsientov v reabilitatsionnom tsentre [Dynamics of group defence mechanisms that arise in the treatment of addictive patients in a rehabilitation center]. *Narcology*, 3, 58–66. (in Russian)

Aydin, C. (2017). How to Forget the Unforgettable? On Collective Trauma, Cultural Identity, and Mnemotechnologies. *Identity*, 17:3, 125–137. (in English)

Bak, P. (2013). *Kak rabotaet priroda: Teoriya samoorganizovannoy kritichnosti* [How Nature Works: The Science of Self-Organized Criticality]. Moscow: URSS; Librokom. (in Russian)

Bion, W. R. (1961). *Experiences in groups and other papers*. London: Tavistock Publ. (in English)

Böhm, R., Rusch, H, and Güreker, Ö. (2015): *What Makes People Go to War? Defensive Intentions Motivate Retaliatory and Preemptive Intergroup Aggression*. MPRA Paper No. 64373, posted 17 May 2015 04:45 UTC. Retrieved from <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/64373/> (in English)

Brock, W. A. (2001). *Growth Theory, Nonlinear Dynamics and Economic Modelling: Scientific Essays of William Allen Brock*, W. Dechert (ed.), Cheltenham: Edward Elgar. (in English)

Clark, A. J. (1992). Defense Mechanisms in Group Counseling. *The Journal for Specialists in Group Work*, Vol. 17, Is. 3, pp. 151–160. (in English)

De Dreu, C. K. W., Gross, J., Méder, Z., Giffin, M., Prochazkova, E., Kriek, J., & Columbus, S. (2016). In-group defense, out-group aggression, and coordination failures in intergroup conflict. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. doi: 113.10.1073/pnas.1605115113. (in English)

Dolgoва, V. I., & Kondrateva, O. A. (2014). *Psikhologicheskaya zashchita* [Psychological defence]. Moscow: Pero. (in Russian)

Ein-Dor, T. (2014). Social defense theory: How a mixture of personality traits in group contexts may promote our survival. In Mikulincer, M., Shaver, Ph. R. (Eds.), *Mechanisms of social connection: From brain to group*. (pp. 357–372). Washington, DC, US: American Psychological Association. (in English)

Freud, A. (1993). *Psikhologiya «Ya» i zashchitnyye mekhanizmy* [Ego and the Mechanisms of Defense]. Moscow: Pedagogika-Press. (in Russian)

Gibb, J. R. (1961). Defense Level and Influence Potential in Small Groups. In L. Petruccio & B. M. Bass (Eds.), *Leadership and Interpersonal Behavior*. New York: Holt, Rinehart and Winston, pp. 66–81. (in English)

Haken, H. (1980). *Sinergetika* [Synergetics]. Moscow: Mir. (in Russian)

Kalinowska, M. (2012). Monuments of memory: defensive mechanisms of the collective psyche and their manifestation in the memorialization process. *Journal of Analytical Psychology*, 57, 425–444. (in English)

Kasyanov, V. A., & Goncharenko, A. V. (2015). Evolyutsiya aktivnykh izolirovannykh sistem s tochki zreniya printsipa maksimuma subektivnoy entropii [The evolution of active isolated systems in terms of the principle of maximum subjective entropy]. *Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiologiya, psikhologiya, pedagogika, menedzhment* [International scientific forum: sociology, psychology, pedagogy, management], 17, 207–226. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2015_17_22 (in Russian)

Kellermann, N. P. (2013). Epigenetic transmission of holocaust trauma: can nightmares be inherited? *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50(1), 33–39. (in English)

Kellermann, P. F. (2007). *Sociodrama and Collective Trauma*. London: Jessica Kingsley.

Kiel, L. D., Elliott, E. W. (Eds.). (1997). *Chaos Theory in the Social Sciences: Foundations and Applications*. University of Michigan Press. (in English)

Koteneva, A. V. (2013). *Psikhologicheskaya zashchita lichnosti* [Psychological defence of personality]. Moscow: MGGU. (in Russian)

Maltseva, K. S. (2000). Hrupova identychnist ta intra-hrupovi zakhysni mekhanizmy [Group identity and intra-group defence mechanisms]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Tom 18. Teoriia ta istoriia kultury* [NaUKMA Research Papers. History and theory of culture], pp. 92–96. (in Ukrainian)

Mandelbrot, B. (2009). *Fraktaly i khaos. Mnozhestvo Mandelbrota i drugiye chudesa* [Fractals and Chaos. The Mandelbrot Set and Beyond]. Izhevsk: NIC «Regulyarnaya i haoticheskaya dinamika». (in Russian)

Martelloni, G., Patti, F. & Bardi, U. (2018). *Pattern Analysis of World Conflicts over the past 600 years*. arXiv:1812.08071v4 (in English)

Oliinykov, O. A., Onishchenko, N. V., Tymchenko, O. V., Tytarenko, D. S., & Khrystynko, V. Ye. (2011). *Osoblyvosti funktsionuvannia mekhanizmiv psykholohichnoho zakhystu u riatuvalnykh v umovakh ekzystentsialnoi zahrozy* [Features of functioning of mechanisms of psychological defence in rescuers in conditions of existential threat]. Kharkiv: NUCZU. (in Ukrainian)

Rutan, J. S., Alonso, A., & Groves, J. E. (1988). Understanding defenses in group psychotherapy. *International Journal of Group Psychotherapy*, 38(4), 459–472. (in English)

Schützenberger, A. A. (2010). *Psikhogenealogiya: Kak izlechit semeynnye rany i obresti sebya* [Psychogenealogy: How to heal family wounds and find yourself]. Moscow: Psychotherapy. (in Russian)

Shtroo, V. A. (2001). Issledovaniye gruppovykh zashchitnykh mekhanizmov [The study of group defence mechanisms]. *Psychological Journal*, 22(1), 5–15. (in Russian)

Shtroo, V. A. (1998). Zashchitnyye mehanizmy: ot lichnosti k gruppe [Defence mechanisms: from person to group]. *Voprosy Psikhologii*, 4, 54–61. (in Russian)

Starchenko, V. V. (2017). *Osobennosti psikhologicheskikh zashchit predstaviteley etnicheskikh grupp v usloviyakh postkonfliktного vzaimodeystviya (na primere osetino-ingushskogo konflikta)* [Features of psychological defence of ethnic groups in post-conflict interaction (on example of the Ossetian-Ingush conflict)]. PhD Thesis. Vladikavkaz. (in Russian)

Subbotina, L. Yu. (2006). *Psikhologiya zashchitnogo povedeniya* [Psychology of Defensive Behavior]. Yaroslavl: YarSU. (in Russian)

Taleb, N. N. (2017). *Chornyi lebid: Pro (ne)imovirne v realnomu zhytti* [The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable]. Kyiv: Nash Format. (in Ukrainian)

Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux. (in English)

Zakharova, Yu. B. (1991). O modelyakh psikhologicheskoy zaschity na urovne mezhgruppovogo vzaimodeystviya [On models of psychological defence at the level of intergroup interaction]. *Moscow University Psychology Bulletin*, 3, 11–17. (in Russian)